

زبان‌شناسی قرآن بر پایه تحلیل هدف غایی آموزه‌های آن

تاریخ دریافت: ۹۳/۳/۱۴ تاریخ پذیرش: ۹۳/۷/۲۵

محمد مهدی احسانی‌فر؛ کارشناس ارشد علوم حدیث گرایش اثری

چکیده

زبان‌شناسی قرآن، دانشی میان‌رشته‌ای بین «تفسیر و علوم قرآنی» با «زبان‌شناسی» است. بهره‌گیری از این دانش بر غنای تفسیر می‌افزاید. شناخت زبان قرآن نیازمند معیارهایی است که بتواند درستی گزاره‌های دریافتی را تضمین کند. گمانه‌زنی درباره زبان قرآن به «افتراء بر خدا» منجر شده و در نهایت «تفسیر به رأی» را رقم می‌زند. شناخت روشمند زبان قرآن، این آفت را دفع می‌کند. هدف پژوهش حاضر، ارائه روشی برای شناخت زبان قرآن و درستی‌آزمایی تفسیر است. بهره‌گیری از «هدف قرآن» به عنوان مبنای شناخت زبان آن، کشف هدف قرآن از درون قرآن و پرهیز از گمانه‌زنی‌های غیر مستند به وحی، از ویژگی‌های این پژوهش است. نوشتار حاضر، تأثیر هدف قرآن بر زبان‌شناسی آن را با تطبیق بر مواردی گویا، اثبات کرده است.

کلیدواژه‌ها: هدف قرآن، زبان قرآن، جامعیت قرآن، مبانی تفسیر، علوم قرآنی.

قرآن کریم برترین کتاب هستی است. یکی از ویژگی‌های این کتاب، امکان بهره‌مندی از آن، با هر سطح از دانش و معرفت است.^۱ ابزار بهره‌مندی از برخی لایه‌های قرآن کریم، داشته‌های ادبی، لغوی و زبانی است و در برخی لایه‌های عمیق‌تر، به طهارت نیاز دارد.^۲ دانش زبان‌شناسی با قواعدی که در فهم و استفاده از متون - بر اساس سیره عقلی - در اختیار می‌گذارد، کشف سطوحی از معارف قرآن را بر عهده دارد.

توانمندی قرآن در نجات و رشد بشر، اقتضا می‌کند که برای بهره‌مندی بهتر از آن، همه ابزارهای مورد تأیید شارع به‌کارگیری شود؛ اما نمی‌توان هر نوع برداشتی از این کتاب آسمانی را درست دانست؛ بلکه باید معیارهای شناخت تفاسیر صواب از ناصواب را شناسایی کرد.^۳

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که آیا می‌توان با تحلیل‌های ناب‌گرفته از قرآن، زبان این کتاب را شناخت و از آن در تفسیر بهره گرفت؟ اگر پیمودن مسیر دیگری ضروری است، آن مسیر کدام است و چه تأثیری بر زبان‌شناسی قرآن و تفسیر آن دارد؟ برای پاسخ به این پرسش، آشنایی اجمالی با دانش زبان‌شناسی ضروری است؛ آنگاه باید نقطه مبدأ برای ورود به زبان‌شناسی قرآن تبیین شده و تأثیر آن بر تفسیر بررسی گردد.

با پاسخ به پرسش مذکور، روشن می‌شود که زبان قرآن با تحلیل هدف‌گایی آموزه‌های آن قابل شناسایی است و هر گزاره تفسیری که به این هدف‌گایی توجه کند، به حقیقت تفسیر، نزدیک‌تر است. بنابراین، هدف این نوشتار، ارائه راهکاری برای سنجش تفاسیر مختلف از حیث سازگاری با زبان قرآن و ساماندهی برداشت از قرآن کریم است. هدف مذکور با توجه ویژه به «هدف‌گایی آموزه‌های قرآن» تحصیل می‌شود و بر این اساس، مأموریت نگاشته حاضر، اثبات نقش تأثیرگذار «توجه به هدف‌گایی» در زبان‌شناسی قرآن و تفسیر است.^۴ فایده این تحقیق علاوه بر دستیابی به اهداف ذکرشده، روش‌مندسازی شناخت زبان قرآن - با معرفی یکی از ملاک‌های اثرگذار در شناخت آن - تبیین رابطه زبان قرآن با تفسیر - در تطبیق کلی سبک زبانی به‌دست آمده با آیات

قرآن کریم و ارائه اجمالی روشی علمی برای کشف هدف قرآن - پس از بررسی همه آیاتی که به نوعی در شناساندن هدف قرآن نقش دارند - است.

پیش از این، درباره زبان‌شناسی قرآن، مقالات و کتاب‌های مختلفی نوشته شده؛ اما هیچ‌یک بر موضوع «هدف غایی قرآن و نقش آن در زبان‌شناسی این کتاب آسمانی» تمرکز نکرده‌اند. بر این اساس، دیدگاه پژوهش حاضر آن است که شناخت هدف غایی آموزه‌های قرآن در زبان‌شناسی این کتاب، تفسیر آن و درستی‌آزمایی برداشت‌ها، نقش کلیدی دارد و بر پایه آن می‌توان مراد و مقصود متکلم را بهتر تشخیص داد.

۵۷

حسنا

الف) مبادی مفهومی پژوهش

دانش زبان‌شناسی از ابزارهایی است که در فهم قرآن کریم^۵ و حتی دستیابی به لایه‌هایی از اعجاز آن کاربرد دارد. بحث مستقل درباره این دانش، مأموریت این نوشتار نیست؛ ولی شناسایی اجمالی آن به ارائه نظریه مقاله، کمک می‌کند. همچنین پیش از ورود به مباحث اصلی، تبیین مقصود از واژگان به کار رفته در آن، ضروری است.

۱. واژه‌شناسی

زبان در لغت، عضو عضلانی و نسبتاً طویل و متحرکی است که در حفره دهانی قرار دارد و در انتها به وسیله «تندزبان» به کف دهان و استخوان لام چسبیده و نوک آن آزاد است و جهت اعمال بلع و مکالمه و تغییرات صدا به کار می‌رود و ضمناً عضو اصلی حس ذایقه است.^۶ معنای مصطلح در زبان‌شناسی از ویژگی «مکالمه و تغییر صدا» گرفته شده است. پایه این دانش، گسترش مفهوم «ابزار گفتار»^۷ به «توانمندی گفتار» است. توانایی گفتار، در اقوام مختلف بر اساس زمینه‌ها و ویژگی‌های متفاوت آنان، به شکل‌های گوناگونی بروز کرده و زبان به معنای «گوش» را می‌سازد. گوش در مفهومی وسیع‌تر شامل «توانایی ایجاد ارتباط» و «انتقال مفاهیم» می‌شود. بر این اساس، زبان‌شناسی دانشی برای شناسایی ابزارها، توانمندی‌ها، منابع، روش‌ها و آثار «انتقال مفاهیم» است.

به تعبیر دیگر «زبان، گذشته از مفهوم لغوی، یعنی اندام ماهیچه‌ای و متحرک داخل دهان و مهم-ترین ابزار گویایی و نیز گفتار مخصوص یک ملت یا جماعت مثل زبان فارسی یا انگلیسی ... یکی از توانایی‌های ذهن انسان برای ایجاد ارتباط و انتقال مفاهیم است. تکلم و گفتار، نمود آوایی و ظهور خارجی این توانایی است.»^۸

سه واژه «نتیجه»، «مقصد» و «هدف» با زیرمجموعه‌های آن از کلمات پرکاربرد در این نوشتار است. اکنون مقصود از این واژه‌ها بیان می‌شود.

هر راهی، پایانی دارد و هر کاری به نتیجه‌ای - خوب یا بد، یا ترکیبی از این دو - منتهی خواهد شد.^۹ آنچه از ابتدا در ذهن رونده راه بوده، رسیدن به مقصدی مشخص است؛ خواه همه ویژگی‌های این مقصد را بدانند یا ندانند. حتی کسی که بدون توجه به مقصد، در مسیری حرکت می‌کند دارای مقصد است؛ اما به آن توجه ندارد، یا مقصد وی برای دیگران روشن نیست و یا مقصد وی، آن چیزی نیست که معمولاً از رفتن به آن راه، مورد نظر است. مثلاً وقتی کسی بدون توجه به اینکه انتهای این جاده به پرتگاه منتهی می‌شود، شروع به حرکت در آن راه کند، وقتی از وی سوال شود که مقصدت چیست، شاید پاسخی بدهد و شاید هم بگوید: نمی‌دانم. گویا مقصد وی آن است که برای رفع خستگی روحی و یا هر چیز دیگری که به آن توجه ندارد؛ اما در ناخودآگاه وی وجود دارد، در مسیری که نمی‌داند به کجا ختم می‌شود، قدم بردارد؛ در واقع، مقصد وی، انتهای این راه نیست، بلکه خود طی طریق و یا گذراندن وقت و اموری از این قبیل است. البته این نادانی برای وی نتیجه‌ای را - خواه، ناخواه - شکل خواهد داد که این نتیجه، جبری است؛ اما رفتن در راهی که منتج به آن نتیجه می‌شود اختیاری است.

به محصولی که به طور جبری از طی طریق به دست می‌آید، «نتیجه» گفته می‌شود^{۱۰} و آنچه انسان قصد کرده، «مقصد» وی خوانده می‌شود که رسیدن به آن را در نیت دارد.^{۱۱} حال اگر این مقصد، عالی و بلند باشد و رسیدن به آن نیازمند برنامه‌ریزی، تلاش و طی مراحل مختلف، به آن «هدف» می‌گویند.^{۱۲}

«هدف» مقصدی عالی است که رسیدن به آن نیازمند گذراندن مراحل است. به هر یک از این مراحل، از باب مجاز و مسامحه، «هدف» گفته می‌شود؛ چون در مسیر رسیدن به هدف واقع شده‌اند. گاهی هم قید «میانی» یا «آلی» بر این اهداف بار می‌شود. هدف میانی، مرحله‌ای است دارای نتیجه مشخص، که در میانه مسیر رسیدن به هدف پایانی قرار دارد. هدف آلی هم مرحله‌ای است دارای نتیجه مشخص که برای رسیدن به هدف استقلالی و نهایی، باید از آن عبور کرد. مانند اینکه برای انجام کاری، باید از وسیله‌ای استفاده کرد. بر این اساس، هدف غایی همان هدف نهایی و استقلالی است که مقصد عالی را شکل می‌دهد.

«غایت» نیز می‌تواند مراتب و انواعی داشته باشد.^{۱۲} چه بسا غایت، برای یک فرد چیزی است و برای فردی دیگر، امری عالی‌تر یا پست‌تر؛ اما در همه مراتب غایت، عالی‌بودن نسبی لحاظ شده است. مثلاً غایت برای یک کوهنورد، در کوه‌های هیمالیا، فتح قله‌ای ۲۰۰۰ متری است و برای دیگری فتح قله‌ای ۴۰۰۰ متری و برای نفر سوم، فتح قله اورست که ارتفاعی بالاتر از آن وجود ندارد. برای رسیدن به همه این غایات، طی مراحل لازم است و همه اینها در نگاه عُرف و واقعیت امر، مقصدی عالی محسوب می‌شود؛ اما نسبت به یکدیگر متفاوت هستند. بنابراین اهداف غایی متناسب با نوع نگاه، توان انسان و متناسب با موضوعی که هدف بر آن بار می‌شود، متفاوت‌اند.

۲. شناخت کلی دانش زبان‌شناسی

زبان‌شناسی، دانشی برای شناسایی ابزارها، توانمندی‌ها، منابع، روش‌ها و آثار «انتقال مفاهیم» است.^{۱۴} بر این اساس، زبان‌شناسی قرآن، به شناسایی ابزارهای لسانی قرآن، توانمندی‌های بیان آن، منابع زبانی این کتاب، روش‌ها و آثار مفاهیم موجود در گزاره‌های آن می‌پردازد. مجموعه این فعالیت‌ها را «سبک گفتمانی» این کتاب می‌گوییم که در آن محورهایی چون متکلم، مخاطب، ابزار، فلسفه شکل‌گیری، زمان و جغرافیای انسانی و طبیعی، بررسی می‌شود.^{۱۵} برای این دانش، چند تقسیم می‌توان ارائه کرد. نتیجه هر یک از این تقسیم‌ها، نوعی زبان‌شناسی است و مجموعه آنها اجزای این علم را می‌سازد.^{۱۶} زبان‌شناسی بر اساس «اطراف ارتباط»^{۱۷} زبان‌شناسی بر اساس

«زمان»^{۱۸} و زبان‌شناسی بر اساس «فلسفه وجود و بقا»، بخشی از انواع زبان‌شناسی است. با توجه به اینکه نظریه مقاله حاضر، با زبان‌شناسی بر اساس «فلسفه وجود و بقا» ارتباط بیشتری دارد، توضیحی افزون، داده می‌شود.

چرایی شکل‌گیری یک زبان خاص، جزو سرشت آن است و سرشت، جزو ذاتیات و همیشه همراه زبان است. بنابراین برای شناخت زبان، شناسایی فلسفه وجودی آن ضروری است.

مأموریت کنونی زبان، بر اساس اهداف هر یک از اجزای آن تعریف می‌شود و مجموعه اهدافی که در این مأموریت‌ها به دست می‌آید، هدف نهایی را می‌سازد. مثلاً مأموریت واژگان یک کتاب، زیبایی ادبی است و مأموریت واژگان کتاب دیگر، خلاصه‌گویی؛ مأموریت ترکیبات ادبی یک کتاب، پیچیده‌گویی است و مأموریت ترکیبات ادبی کتابی دیگر، تصویرسازی و جلوه‌گری؛ اما هدف هر دو کتاب، می‌تواند خلق بهترین اثر ادبی، از جنبه‌ای خاص، باشد که این جنبه خاص بر اساس اهداف میانی یا راهکارها (مأموریت‌ها) شناخته می‌شود. وقتی مأموریت‌ها مشخص شد، زبان یک کتاب بر اساس آن شکل می‌گیرد و به‌کارگیری تک‌واژه‌ها و چندواژه‌ها روشن‌تر می‌شود. فهم کتاب نیز بر اساس توجه به مأموریت و هدف آن خواهد بود. اگر در کتاب اول آمده باشد: «بهار، نشان باز آمدن یار است و آمدن یار، پایان زندگی انسان در غار غربت و غرقه‌شدن در گرداب گندیده‌ای است که نام آن را گیتی گذارده‌اند.» وقتی مخاطب توجه کند که مأموریت این کتاب، زیبانویسی است، در این صورت، نویسنده را به خاطر غریب دانستن انسانها و تشبیه دنیا به گرداب گندیده مذمت نمی‌کند؛ بلکه می‌فهمد که مقصود نویسنده، مشکلات انسانها در عالم تراحم مواد و امید دادن به بشر برای تلاش تا رسیدن به نقطه‌ای است که یک منجی بیاید و انسانها با کمک و هدایت او مشکلات را رفع کنند.

بر اساس این مثال که نمونه‌های فراوانی در زندگی روزمره دارد، برای شناخت هر زبان تخصصی، لازم است، فلسفه وجودی، مأموریت‌ها و هدف غایی آن شناسایی شود. شناخت زبان قرآن هم در همین چارچوب است.^{۱۹} بر اساس گمان غیر مستند، نمی‌توان مخاطب قرآن را عرف خاص یا عرف عام یا ترکیبی از این دو دانست و زبان قرآن را زبان عرف خاص یا عرف عام یا ترکیبی

نامید. همچنین نمی‌توان زمان این زبان را «زمان حال» شمرد و معنای امروزیین واژگان را حجت دانست به بهانه اینکه قرآن کتابی است برای همیشه بشر. همانگونه که نمی‌توان وضعیت منطقه‌ای و انسانی زمان نزول قرآن را تأثیرگذار مطلق یا بی‌تأثیر مطلق در ادبیات و فرهنگ قرآن دانست.^{۲۰} برای اثبات هر یک از این گمان‌ها نیاز به دلیل روشن است. هر یک از انواع زبان‌شناسی، با هدف غایی زبان، تعامل دارد. اگر هدف زبان کشف شود، بهتر می‌توان درباره مخاطب و تأثیر جغرافیا و زمان سخن گفت؛ همانگونه که اگر متکلم آن شناسایی شود بهتر می‌توان درباره هدف زبان سخن گفت. همه این انواع با یکدیگر رابطه دارند.

برای کشف هدف زبان نمی‌توان بر اساس گمان غیر مستند، پیش رفت، بلکه پس از شناخت متکلم، مراجعه به وی برای دستیابی به نیت او، بهترین راه و بلکه ضروری است. اگر متکلم شناخته نشود، یا راهی برای دسترسی به او نباشد، یا او حاضر نشود مقصد خود را بازگو کند، یا احتمال خطاگویی وی باشد، می‌توان از راه‌های جایگزین استفاده کرد. این راه‌ها به اندازه مسیر اصلی، یقین‌آور نیست؛ ولی می‌تواند حداقل‌های حجیت را تأمین کند. نسبت به زبان قرآن کریم، هیچ یک از این مشکلات وجود ندارد تا نیاز به راه‌های جایگزین باشد؛ چه اینکه متکلم آن شناخته شده است^{۲۱} و احتمال خطاگویی از جانب او نمی‌رود؛^{۲۲} مخاطب را خود وی شناسانده و اهداف اولیه و میانی و هدف غایی را خود، بیان فرموده است.

ب) هدف‌شناسی قرآن کریم

در این بخش ابتدا هدف غایی قرآن تحلیل شده و سپس تأثیر آن بر زبان‌شناسی این کتاب بررسی می‌شود. ارائه روشی برای کشف هدف غایی قرآن و تبیین چگونگی اثرگذاری آن بر تفسیر، در این بخش می‌آید.

۱. هدف غایی آموزه‌های قرآن

«هدف‌شناسی» جزئی از مباحث «زبان‌شناسی» بوده و زیر مجموعه «زبان‌شناسی بر اساس فلسفه وجود و بقا» است. از آنجا که کشف هدف قرآن، در شناخت زبان آن نقش دارد، مباحث این قسمت برای شناخت هدف قرآن است.

هدف قرآن را در سه محور می‌توان بررسی کرد. محور اول، هدف ارسال قرآن؛ محور دوم، هدف انزال قرآن و محور سوم، هدف گزاره‌های قرآن. هدف ارسال قرآن، انسان‌سازی است؛ هدف انزال آن، تعقل و هدف آموزه‌های آن، هدایت است.^{۲۳} هدایت، نیازمند مقصد و متعلق است.^{۲۴} مقصد هدایت قرآن، انسان‌سازی است. در حقیقت، هدف انزال قرآن، تعقل در آموزه‌هاست و هدف آموزه‌های قرآن، هدایت انسان به سمت هدف ارسال آن یعنی «انسان‌سازی» است.^{۲۵}

۱-۱. شناخت آموزه‌های قرآن

قرآن کریم دارای گزاره‌های خبری و انشایی است. گزاره‌های خبری قرآن - اعم از گزاره‌های کوتاه معنادار، گزاره‌های بلند معنادار و گزاره‌های بسیار بلند معنادار - بخشی از آموزه‌های قرآن هستند که در موضوعات مختلف، معارفی الهی را به بشر ارائه می‌کنند.

گزاره‌های انشایی قرآن نیز نوعی آموزه محسوب می‌شوند؛ چون مبتنی بر حکمت حکیم و لطف لطیف است و حکیم لطیف بر اساس مصالح و مفاسد مخلوقات، آنها را به چیزی امر و از چیزی نهی می‌کند. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ﴾ (اعراف: ۱۵۷) در روایات معصومان علیهم السلام نیز تصریح شده که اوامر و نواهی الهی بر اساس مصالح و مفاسد است.^{۲۶} بر این اساس، گزاره‌های انشایی قرآن کریم، نماد آخبری در ورای خود بوده و آموزه‌هایی معرفتی - علاوه بر اینکه آموزه‌های عملی است - محسوب می‌شوند.^{۲۷}

۱-۲. منطق کشف هدف قرآن

درباره هدف آموزه‌های قرآن دیدگاه‌های متفاوتی ارائه شده است. بخشی از معروف‌ترین این دیدگاه‌ها را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

اول: تطبیق هدف آموزه‌های قرآن با انتظار بشر از قرآن یا دین: می‌توان گفت انتظار بشر از دین یا قرآن، فلان امر است و هدف آموزه‌های قرآن نیز همان است و یا چیزی است که در همان جهت باشد.^{۲۸}

۶۳

حسنا

دوم: تطبیق هدف آموزه‌های قرآن با اهداف جهان‌بینی‌های غیر الهی: راه دیگر در تبیین هدف آموزه‌های قرآن، تطبیق آن با مکاتب بشری است؛ پس از همسان‌نگاری، این هدف نقد می‌شود.^{۲۹}

سوم: تطبیق هدف آموزه‌های قرآن با هدف دین: راه سوم این است که گفته شود، قرآن یک متن دینی مربوط به اسلام است، لذا باید ابتدا هدف اسلام روشن شود هدف قرآن هم همان هدف اسلام خواهد بود.^{۳۰}

دو روش نخست اشکالاتی دارد که استفاده از آن موجب اشتباه در تشخیص هدف قرآن خواهد شد.^{۳۱} انتظار بشر از دین یا از قرآن، ارتباطی با هدف قرآن ندارد.^{۳۲} ممکن است بشر بر اساس تمایلات شهوانی و هممانی و یا غضبانی، انتظاری از دین یا قرآن داشته باشد، در حالی که نمی‌توان چنین اموری را هدف قرآن تلقی کرد؛ زیرا مقصد عالی قرآن، چیزی نیست که هر یک از افراد بشر بر اساس وهم، غضب و شهوت خویش بخواهند؛ همچنین در خواسته‌های بشری، تراحم و تعارض وجود دارد؛ ولی در هدف قرآن چنین اشکالی نیست؛ زیرا صادره از ناحیه حکیم است.^{۳۳}

از سوی دیگر، کشف هدف یک فرد، بر اساس برداشت‌ها و زمینه‌های ذهنی خود، بدون توجه به نیت مصرح همان فرد، کار درستی نیست. اگر مکاتب بشری، هدف خود را بر هدف قرآن تحمیل کنند و یا هدف قرآن را نافی هدف خویش بشمارند و بر آن خدشه کنند، بدون اینکه به قصد عالی قرآن توجه نمایند، پذیرفته نیست. در حقیقت، تحمیل هدف، امری است و کشف هدف با برهان روشن، امری دیگر.^{۳۴}

درباره روش سوم این ملاحظه ضروری است که اگر قرآن، عین و تمام دین باشد، تطبیق هدف دین بر هدف قرآن، درست است؛ ولی اگر قرآن، جزئی از دین باشد و دین، اجزای دیگری هم داشته باشد، این تطبیق پذیرفته نیست؛ زیرا هر یک از اجزای می‌تواند هدفی را دنبال کند و در نهایت، به یک هدف غایی برسند.

بنابراین دو روش اول، دارای ملاک سلیقه‌ای است و کاشف از هدف نخواهد بود و در نهایت، قائلان به آن می‌توانند بگویند که نتیجه جبری آموزه‌های قرآن، چنین چیزی است که همین هم قابل نقد است. روش سوم نیز نیازمند تفصیل است.

با توجه به معنایی که از هدف و تفاوت آن با نتیجه ذکر شد و با در نظر گرفتن اینکه «هدف»، قصد عالی است و در شناخت قصد متکلم، پیمودن مسیر فقهاتی، بهتر از حرکت در مسیر اجتهادی است، برای به دست آوردن هدف قرآن، باید به سراغ نصوص صادره از متکلم آن رفت.^{۳۵} بنابراین ملاک کشف هدف قرآن، آیات قرآن کریم است. این ملاک، مراد و مقصود متکلم حکیم و صادق را با توجه به تصریح خود او مد نظر دارد؛ بنابراین نتیجه آن یقینی و مستند خواهد بود.

در مراجعه به قرآن، با اهداف و مأموریت‌های مختلفی مواجه می‌شویم^{۳۶} که تحلیل و جمع‌بندی آن نیازمند روشی منطقی است. در این زمینه می‌توان از مباحث موجود در تعادل و تراجیح دانش اصول فقه و برخی علوم دیگر بهره گرفت؛ اما این، خود موضوع نوشتار دیگری است.^{۳۷} در اینجا نتیجه بررسی‌هایی که با بهره‌گیری از «دانش اصول فقه»، «دانش منطق ارسطویی»، «روش تحقیق در علوم انسانی» و «متدولوژی تحقیق در علوم اجتماعی و رفتاری» به دست آمده، به عنوان پیش‌فرض ادامه مباحث ارائه می‌شود.

با بررسی حدود ۳۰۰ آیه از قرآن کریم^{۳۸} که به صورت مطابقی، تضمینی یا التزامی به موضوع هدف قرآن پرداخته‌اند روشن می‌شود که هدف غایی آموزه‌های این کتاب آسمانی «فلاح»^{۳۹} است.^{۴۰} فلاح، مفهومی وسیع دارد و مجموعه مراحل زندگی انسان از دنیا تا آخرت را شامل می‌شود.^{۴۱} این همان چیزی است که برخی از دانشمندان^{۴۲} به «انسان‌سازی» تعبیر کرده‌اند؛ با این تفاوت که

«سازندگی انسان» به «فلاح» او می‌انجامد و در حقیقت، مسیر «انسان‌سازی» به «فلاح» می‌رسد.^{۴۳}

۲. تأثیر هدف قرآن، بر زبان‌شناسی آن

بیشتر گفته شد که زبان‌شناسی قرآن روش‌هایی دارد و یکی از آنها شناخت زبان قرآن بر اساس فلسفه و هدف است. هدف آموزه‌های قرآن، «فلاح انسان» است. اکنون می‌توان تأثیر هدف «فلاح» بر شناخت و تحلیل زبان قرآن را بررسی کرد.^{۴۴}

زبان قرآن از حیث مخاطب، انسان را مقصد خود قرار داده است.^{۴۵} بنابراین باید به گونه‌ای سخن بگوید که انسان مخاطب او پیام‌هایش را بشناسد و بتواند با آن ارتباط برقرار کند.^{۴۶} اگر مخاطبان آموزه‌های قرآن را دغدغه خویش ندانند و نتوانند مفاهیم ابلاغی از ناحیه آن را بفهمند و یا این مفاهیم را اموری پیش پا افتاده بشمارند، قرآن نمی‌تواند به هدف «رساندن انسان به فلاح» برسد. از سوی دیگر قرآن باید به گونه‌ای سخن بگوید که همه انسان‌ها در همه‌جای دنیا تا هر زمان از تاریخ، بتوانند پرسش‌های خود درباره «فلاح انسان» را از آن بپرسند و پاسخ متناسب را دریافت کنند.^{۴۷}

زبان قرآن از حیث ابزار باید با متکلم^{۴۸} و مخاطبش^{۴۹} تناسب داشته باشد. لغت این زبان، عربی است که مناسب با حال مخاطب زمان نزول است و سایر مخاطبان نیز می‌توانند پس از آشنایی با زبان عربی یا ترجمه قرآن، از آن استفاده کنند.^{۵۰} ساختارها و شبکه‌های ادبی و معنایی^{۵۱} موجود در این زبان با اینکه از زبان عربی بهره گرفته؛ اما در چارچوب‌های آن منحصر نمانده، بلکه فراتر رفته و قواعدی مخصوص به خود دارد^{۵۲} که تأثیر بر مخاطب و تضمین صحت تحدی،^{۵۳} از مأموریت‌های آن است. این زبان از حیث لغت، ادبیات و ساختارهای موجود در آن، باید آنچنان مستحکم و در عین حال، تأثیرگذار باشد که اعتماد مخاطب را از حیث عقلی و عاطفی برانگیزد و اعتقاد به ارسال و انزال آن از ناحیه خدا را تضمین کند.^{۵۴} فقط پس از کسب اعتماد مخاطبان می‌توان آنها را به سمت «فلاح» هدایت کرد.

زبان قرآن از حیث زمان، بر اساس عربی زمان نزول است؛ اما چون تحدّی آن، مرز زمانی ندارد، تا قیامت قابل فهم و بهترین سخن خواهد بود.^{۵۵} ویژگی امروزی این زبان، تسلیم بشر در مقابل معارف و جنبه‌های نو از قدرت‌نمایی‌های ادبی آن است.^{۵۶} ویژگی آینده این زبان، کهنه نشدن بر اثر استفاده مکرر و همراهی همیشگی با زمان، بلکه بیشتر بودن از هر زمان است.^{۵۷} هر زمان و به هر میزانی که ویژگی طراوت زبان قرآن از حیث روش و محتوا از بین برود امکان هدایت آن به سوی «فلاح» کاهش می‌یابد و این مخالف «هدف قرآن» خواهد بود.^{۵۸} بنابراین هیچگاه نقصان و کاهشی در ویژگی‌های بیانی و مضمونی قرآن راه نخواهد داشت.^{۵۹}

زبان قرآن از حیث جغرافیای انسانی و منطقه‌ای، به گونه‌ای است که در شبه جزیره عربستان و در میان مردم جاهل نازل شده؛^{۶۰} اما عالم‌ترین و طاهرترین افراد بشر که نمونه عالی آن رسول الله صلی الله علیه و آله است، می‌توانند از آن بهره‌گیرند و بر اساس آن به دیگران بهره‌برسانند. این زبان گنجایش آن را دارد که در بهترین و بدترین مناطق آب و هوایی زمین پاسخگوی نیاز مخاطبانش بوده و برای هر نوع مخاطبی سخن‌هایش گفتنی باشد. این گستردگی جغرافیایی و انسانی، لازمه «هدف قرآن» است؛ چرا که «فلاح انسان» نه مرز جغرافیایی می‌شناسد و نه مرز انسانی^{۶۱} بلکه هر مکان و زمانی که انسان موجود باشد، قرآن می‌تواند حرکت به سمت هدف را سامان دهد.^{۶۲}

زبان قرآن از حیث چرایی شکل‌گیری، بر پایه‌های کلامی بنا شده است. اینکه قرآن باید یک زبان تخصّصی برای خود داشته باشد، به صفات خالق آن و هدفی که برایش تعریف کرده، برمی‌گردد. اگر زبان-گفتمان- اقوام و ملل گنجایش این اهداف و صفات را داشت، شاید ضرورتی به خلق گفتمان جدید نبود؛ اما گویا چنین ظرفیتی وجود نداشت^{۶۳} و بر این اساس، خالق حکیم، گفتمانی نو خلق کرد که در آن، از «لسان قوم»^{۶۴} و برترین اشکال لغت عربی^{۶۵} استفاده شده؛ اما گفتمان آن با همه گفتمان‌های شناخته‌شده بشری متفاوت است و هنوز هم نظیر ندارد.^{۶۶} نو بودن و خصوصیت داشتن زبان قرآن به معنای آن نیست که زبان این کتاب، عرف خاص و یا زبانی ویژه با لغت‌های خاص است؛^{۶۷} زیرا مراد از «زبان» غیر از «لغت» و «ادبیات» است. بنابراین قرآن می‌تواند از لغت

عرب و لسان قوم بهره بگیرد؛ ولی زبانی جدید خلق کند که برای همه عرب و غیر عرب آشنا با لغت و برای همه کسانی که ترجمه‌ای نسبتاً دقیق از آن را مطالعه می‌کنند، پر از آموزه‌هایی در مسیر «فلاح انسانی» باشد.^{۶۸}

مأموریت کنونی این زبان، معرفت‌افزایی^{۶۹} و انگیزش مردم به سوی «قسط»^{۷۰} «تدبّر»^{۷۱} و سایر چیزهایی است که خود قرآن به عنوان اهداف میانی بیان فرموده است^{۷۲} و همه اینها در راستای «فلاح انسان» است.^{۷۳}

بر این اساس، «فلاح» عاملی اثرگذار در شناخت زبان قرآن بوده و باید همه اجزای این زبان را با توجه به این ویژگی، شناخت. وقتی هدف آموزه‌های قرآن، «فلاح انسان» باشد، همه گزاره‌های آن با توجه به این هدف معنا می‌شود؛ زیرا متکلم همه سخنان خویش را به قصد رساندن انسان به فلاح گفته است.^{۷۴} اگر قرار باشد برداشت از قرآن مستند به صاحب آن باشد، باید زبان قرآن را باید با توجه به این هدف فهمید^{۷۵} وگرنه ممکن است برداشت، با متن ارتباط داشته باشد؛ ولی با ماتن مرتبط نباشد^{۷۶} و در حقیقت، معنا - که همان مقصود متکلم است - فهمیده نشود، بلکه از باب تداعی معانی - مواجهه با یک معنا و یادآوری یک امر دیگر - چیزی به ذهن برسد که نسبت دادن آن به متکلم، تحمیل بر وی و مصداق تفسیر به رأی شود.^{۷۷} زبان قرآن در بعد محتوایی زبان «هدایت به سمت فلاح» است. بر این اساس آیاتی که به امور دنیوی پرداخته‌اند، محض دنیا را مد نظر ندارند، بلکه ترکیبی از دنیا و آخرت را منظور داشته‌اند.^{۷۸}

نتیجه‌گیری

دانش زبان‌شناسی، در فهم قرآن کریم کاربرد دارد. این دانش با انواع روش‌هایش، در دستیابی به تفاسیر صحیح از آیات کریمه نقش داشته و می‌تواند به عنوان سنجه تفاسیر مختلف عمل کند. گمانه‌زنی درباره زبان قرآن و تلاش برای شناسایی این زبان با ملاک‌های سلیقه‌ای، راه درستی نیست و بر اساس آن نمی‌توان چیزی را به این کتاب آسمانی نسبت داد. بهترین راه برای شناخت زبان قرآن، کشف هدف قرآن و ساماندهی دیدگاه‌های زبانی بر پایه آن است. برای کشف هدف

قرآن باید به سراغ آیات رفت و با بهره‌گیری از روش‌های عقلایی به تحلیل و جمع‌بندی آیات پرداخت. در نتیجه این تلاش، روشن می‌شود که هدف قرآن «فلاح» است. بر این پایه می‌توان همه اجزای ساختار زبان قرآن را تبیین کرد و این تبیین، مستند به خود قرآن و معتبر خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. سعیدی روشن، محمد باقر، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۳۰۹.
۲. جوادی آملی، عبدالله، قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ص ۷۳ و ۷۷.
۳. سعیدی روشن، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۲۴-۲۵.
۴. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، ج ۲، ص ۶۳؛ حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، ص ۵۱.
۵. فتح‌اللهی، ابراهیم، متدولوژی علوم قرآنی، ص ۱۸۸-۱۹۳ و ۲۰۲ و ۲۱۲.
۶. معین، محمد، فرهنگ فارسی، ص ۵۰۵.
۷. مدرّس گیلانی، مرتضی، فرهنگ فارسی، ص ۲۶۳.
۸. سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۱۰-۱۱.
۹. ن. ک: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۳۹۵.
۱۰. ن. ک: ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۲، ص ۳۷۴.
۱۱. ن. ک: ابن فارس، احمد، ترتیب مقایس اللغة، ص ۸۲۰.
۱۲. ن. ک: همان: ص ۹۸۹.
۱۳. این سخن با معنای لغوی برگرفته از معاجم معتبر لغت مثل مقایس اللغة ابن فارس سازگار بوده و در عرف عرب نیز دارای استعمال است.
۱۴. ن. ک: مدرّس گیلانی، مرتضی، فرهنگ فارسی، ص ۲۶۳.
۱۵. ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۱۰-۱۱؛ امام خمینی، سید روح‌الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱ ص ۱۵۰؛ مطهری، مرتضی، التعرّف علی القرآن، ص ۳۳-۳۹؛ ساجدی، ابوالفضل، زبان دین و قرآن، ص ۴۴۲؛ اسعدی، محمد، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، ص ۳۲؛ مودب، سید رضا، مقالات قرآنی و حدیثی، ص ۶۱۵؛ شاکر، محمد کاظم، مبانی و روش‌های تفسیری، ص ۱۱۵.

۱۶. ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۳۵۹ - ۳۷۰.

۱۷. ن. ک: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۶۵ - ۷۱ و ۹۲ و ۱۰۵.

۱۸. ن. ک: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۵۵۹؛ مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، ج ۲، ص ۱۱۸؛ بهشتی، سید محمد، روش برداشت از قرآن: ص ۱۴.

۱۹. ن. ک: حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن: ص ۵۵.

۲۰. نویسنده کتاب «قبض و بسط تئوریک شریعت» تلاش کرده تا این دیدگاه را در جای جای کتابش اثبات کند.

۲۱. امام خمینی رحمه الله درباره چگونگی انتساب قرآن به خداوند، بیان خاصی دارد. (ن. ک: تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۷۸)

۲۲. ن. ک: هود: ۵۶.

۲۳. آیت الله جوادی آملی هدف قرآن را در دو محور اول بررسی کرده و برای اثبات آن به آیاتی چون ﴿إِنَّا جَعَلْنَا قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ﴾ (زخرف: ۳-۴) و ﴿هُدًى لِّلنَّاسِ﴾ (بقره: ۱۸۵) تمسک نموده است. نتایج ذکر شده برای دو محور اول، از ایشان، استادشان، امام خمینی رحمه الله درباره هدف انسان سازی قرآن و هدف انزال آن سخن گفته بود. (ن. ک: تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۵۲۲ و ج ۲، ص ۱۰۶ و ۱۴۷ و ج ۴، ص ۴۵۴) شهید مطهری هم درباره «انسان سازی» اسلام و قرآن مباحث مفصلی دارد. کتاب «انسان کامل» ایشان درباره همین موضوع است. آیت الله مصباح یزدی هدف قرآن را در سه محور بینش، گرایش و عمل بررسی کرده است. (ن. ک: قرآن شناسی، ج ۲، ص ۲۳ - ۴۲)

۲۴. ن. ک: مطهری، مرتضی، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، ص ۱۴۰. در آیه ۱۶ سوره مائده آمده: ﴿وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ صراط مستقیم، مسیر هدایت انسان را نشان می دهد و مقصد انسان در پایان این راه قرار دارد. هرچند قرار گرفتن در این راه، موهبتی عظیم و دستیابی به یک هدف میانی مهم است. امام خمینی رحمه الله انتهای صراط مستقیم را انسان کامل در پیشگاه الهی دانسته و آن را بر امام زمان علیه السلام تطبیق کرده است. ایشان بیانات مفیدی در توضیح صراط مستقیم و رابطه آن با هدایت و فلاح آورده است. (ن. ک: تفسیر قرآن مجید، ج ۲، ص ۲۲۵ - ۲۴۵) و نیز ن. ک: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۲۲۸.

۲۵. سایر گزینه هایی که به عنوان هدف قرآن مطرح می شود، یا نتیجه آموزه های قرآن است - مثل ﴿لئلاَّ يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ﴾ (نساء: ۱۶۵) که اتمام حجت، هدف نیست بلکه نتیجه است - یا اهدافی است که

- با سه هدف بیان شده همپوشانی دارد و یا در راستای این سه هدف است. (ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۸۹ و ۱۹۱؛ رفیعی، ناصر، سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۳۷)
۲۶. ن. ک: کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۲، ص ۷۴، ح ۲.
۲۷. ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۲۰۴ - ۲۲۱.
۲۸. ن. ک: ایازی، سید علی محمد، جامعیت قرآن، ص ۱۷ و ۵۷ و ۱۶۳؛ ربانی خواه، احمد، نقش زمان در فهم قرآن: ص ۲۰۲.
۲۹. در اوایل دهه ۶۰ بین التقاطیون و پیروان مکاتب بشری مانند مارکسیست‌ها با مسلمانان مباحثی مطرح می‌شد که قرآن و اسلام با صلاح‌انگاری‌های گروهکی تطبیق می‌شد. (ن. ک: بحران در تشکلهای سیاسی چپ: قسمت دهم، عنوان شکل‌گیری سازمان پیکار در راه آزادی طبقه کارگر؛ پایگاه اینترنتی سازمان مجاهدین خلق، مقاله هدف روزه؛ آزادی هرج و مرج زورمداری: ص ۵۵)
۳۰. امام خمینی رحمه الله انگیزه بعثت را نزول قرآن دانسته‌اند. (ن. ک: قرآن کتاب هدایت، ص ۶۴)
۳۱. ن. ک: غافر: ۲۶.
۳۲. آیت الله سبحانی عنوان «انتظار بشر از دین» را عنوانی اومانستی می‌دانند که واقعیت دینی ندارد و نوعی شبهه‌پردازی است. ایشان تعبیر درست را «آثار دین بر زندگی انسان» دانسته‌اند. (ن. ک: خسروپناه، عبدالحسین، انتظارات بشر از دین، مقدمه آیت الله سبحانی، ص ۱۵)
۳۳. آیت الله جوادی آملی چهار راه صحیح برای تبیین و تحدید انتظار بشر از دین برشمرده‌اند. (ن. ک: انتظار بشر از دین، ص ۳۵ و ۳۹ و ۵۸ و ۸۰)
۳۴. ن. ک: حج: ۳، بقره: ۱۱۱ و ۱۱۳، اسراء: ۳۶، یونس: ۳۹ و ۵۹، انعام: ۹۳ و نیز ن. ک: المیزان، ج ۱ ص ۶.
۳۵. امام خمینی رحمه الله معتقد است که هرچند با بحث عقلی و برهانی می‌توان هدف قرآن را کشف کرد؛ ولی بهترین راه برای کشف هدف قرآن مراجعه به خود قرآن است؛ زیرا مصنف کتاب، آشناترین فرد به اهداف و مقاصد کتاب است. (آداب الصلاة، ص ۲۸۵) و نیز ن. ک: مطهری، مرتضی، التعرف علی القرآن، ص ۳۲؛ حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، ص ۵۳.
۳۶. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۹۰ - ۹۹.
۳۷. نگارنده در مقاله‌ای دیگر، این موضوع را به تفصیل، بررسی کرده است.
۳۸. مقاله حاضر درصدد اثبات این نکته است که «هدف غایی آموزه‌های قرآن» مهم‌ترین ملاک زبان‌شناسی آن است. حال، اینکه هدف غایی چگونه به دست می‌آید خود، پژوهش دیگری است که در این مقاله نتیجه آن به عنوان مفروض، در نظر گرفته شده است.

۳۹. به گفته ابن فارس ماده «ف ل ح» دارای دو اصل معنایی است که یکی بر «شکافتن» دلالت دارد و دیگری بر «رسیدن به مقصد نهایی»، «نجات یافتن» و «باقی ماندن». (ترتیب مقایس اللغة، ص ۷۹۱ و ۷۹۶) راغب اصفهانی هم معنای «ظفر» و «ادراک بغیة» را ذکر کرده است. (المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۸۵)

۴۰. ن. ک: بقره: ۴-۵، اعراف: ۱۵۷. و نیز ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۱۰۵. شهید مطهری، هدف پیامبران را «فلاح» دانسته است. ایشان فلاح را بر «رسیدن به خدا» تطبیق کرده و از این آیه استفاده نموده است: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا﴾ (احزاب: ۴۶) ن. ک: مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، ص ۱۵۹.

۴۱. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۱۹۳-۱۹۵ و ۴۰۸.

۴۲. جوادی آملی، عبدالله، قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ص ۳۲.

۴۳. شهید آیت الله حکیم، ایجاد تغییرات بنیادین در فرد و اجتماع انسانی دانسته و مأموریت قرآن را نشان دادن راه این تغییرات و قاعده اصلی آن یعنی «تزکیه» شمرده است. ایشان سایر اهداف مطرح شده در قرآن را اهداف میانی معرفی کرده که درصدد نشان دادن راه رسیدن به هدف غایی هستند. (علوم القرآن، ص ۵۶-۷۰) با توجه به آیه ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى﴾ (اعلی: ۱۴) روشن می‌شود که نتیجه «تزکیه» همان «فلاح» است.

۴۴. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۳۰۶ و ۳۳۲-۳۳۵؛ فتح اللهی، ابراهیم، متدولوژی علوم قرآنی، ص ۵۲۶ و ۵۴۳-۵۵۳؛ مودب، سید رضا، مقالات قرآنی و حدیثی، ص ۶۱۷.

۴۵. ن. ک: مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، ج ۲، ص ۱۲۸؛ ایازی، سید علی محمد، جامعیت قرآن، ص ۲۵.

۴۶. ن. ک: آل عمران: ۱۳۸، شعراء: ۲، حدید: ۹، نور: ۳۴، قمر: ۱۷ و ۲۲ و ۳۲ و نیز ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۳۳۸-۳۴۱ و ج ۲، ص ۱۴۶؛ ایازی، سید علی محمد، جامعیت قرآن، ص ۱۱۸-۱۳۲.

۴۷. ن. ک: ابراهیم: ۳۴، الرحمن: ۲۹ و نیز ن. ک: سبحانی، جعفر، خدا و پیامبر اسلام، ص ۷۸-۱۱۰؛ طیب حسینی، سید محمود، چندمعنایی در قرآن کریم، ص ۸۲.

۴۸. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۷۷؛ جوادی آملی، عبدالله، قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ص ۷۶؛ طیب حسینی، سید محمود، چند معنایی در قرآن کریم، ص ۷۴ و ۷۷.

۴۹. آیت الله شهید حکیم درباره تناسب لغت قرآن و مخاطب آن، نکات مفیدی بیان کرده است. (ن. ک: علوم القرآن، ص ۳۶-۴۲ و ۴۲۷) و نیز ن. ک: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۱۷۲-۱۸۰.

۵۰. ن. ک: جوادی آملی، عبدالله، قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ص ۷۴؛ مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، ج ۲، ص ۱۱۱-۱۱۶.

۵۱. ن. ک: باقلانی، محمد بن طیب، اعجاز القرآن، ص ۳۵-۴۷؛ قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۱۵۸.
۵۲. ن. ک: قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۵۳۷.
۵۳. ن. ک: بقره: ۲۳، نساء: ۸۲، اسراء: ۸۸، هود: ۱۱ و ۱۳، یونس: ۱۵-۱۶ و ۳۸، طور: ۳۴. آیت الله فاضل لنکرانی رحمه الله در وجوه تحدی قرآن پنج وجه آورده و برای هر کدام آیاتی را متذکر شده است. (ن. ک: مدخل التفسیر، ص ۴۳-۶۵)
۵۴. ن. ک: موسوی خوئی، سید ابوالقاسم، مرزهای اعجاز، ص ۴۱ و ۷۷. حتی ولید بن مغیره و عتبه بن ربیعہ که دشمن اسلام و بزرگترین سخن دان عرب بودند، تصدیق کردند که این کلام، فراتر از کلمات مخلوق است. (ن. ک: طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۱۷۸؛ معرفت، محمد هادی، تلخیص التمهید، ج ۲، ص ۱۰۱).
۵۵. ن. ک: زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۶۱؛ سعیدی روشن، محمد باقر، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۳۱۷-۳۳۶.
۵۶. ن. ک: سبحانی، جعفر، خدا و پیامبر اسلام، ص ۱۴۱-۱۶۷.
۵۷. پیگیری کلیدواژه «العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب» مجموعه‌ای از دیدگاه‌های دانشمندان شیعی و سنی را به دست می‌دهد. (ن. ک: حکیم، محمد باقر، علوم القرآن، ص ۳۷۲).
۵۸. ن. ک: ایازی، سید علی محمد، جامعیت قرآن، ص ۲۷ و ۳۶-۳۸.
۵۹. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۲، ص ۱۷۷؛ جوادی آملی، عبدالله، قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ص ۲۷.
۶۰. ن. ک: صدر، سید محمد باقر، المدرسة القرآنیة (موسوعة الشهيد الصدر، ج ۱۹)، ص ۲۸۲.
۶۱. ن. ک: طباطبایی، سید محمد حسین، قرآن در اسلام، ص ۳۷.
۶۲. ن. ک: همان: ص ۲۳؛ مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، ج ۲، ص ۲۷۵-۲۸۴.
۶۳. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۴۲۴ و ۵۳۳ و ج ۲، ص ۱۱۲؛ مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، ج ۲، ص ۲۱۴.
۶۴. ابراهیم: ۴.
۶۵. ن. ک: نحل: ۱۰۳، شعراء: ۱۹۵، زمر: ۲۸.
۶۶. شهید مطهری در مباحث نظری قرآن شناسی و مباحث تفسیری ذیل آیه «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا...» درباره گفتن خاص قرآن سخن گفته است. ن. ک: التعرف علی القرآن، ص ۱۸ و ۲۰-۲۱؛ آشنایی با قرآن، ج ۲، ص ۱۷۵-۱۸۳ و نیز ن. ک: معرفت، محمد هادی، تلخیص التمهید، ج ۲، ص ۲۴۸.

۶۷ ن. ک: شاکر، محمد کاظم، میانی و روش‌های تفسیر قرآن، ص ۱۱۸-۱۲۸.

۶۸ ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۲۴۶-۲۵۲. بر اساس هدف قرآن، زبان حقیقی و مجازی(ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۱۵۷-۱۶۷؛ سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۲۹۹-۳۰۴)، زبان گفتاری و نوشتاری(ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۱۰۶؛ قائمی نیا، علیرضا، بیولوژی نص، ص ۱۲۷) و زبان اخباری و انشائی، همه، قابل به‌کارگیری در این کتاب است(ن. ک: ساجدی، ابوالفضل، زبان دین و قرآن، ص ۴۷۲) که توضیح و بیان شرایط و قواعد آن خارج از موضوع این نوشتار است.

۶۹ ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، زبان قرآن و مسائل آن، ص ۲۳۱-۲۵۰.

۷۰. حدید: ۲۵.

۷۱. ص: ۲۹، مومنون: ۶۸، نساء: ۸۲، محمد: ۲۴.

۷۲. ن. ک: بینه: ۱-۳، فرقان: ۱، یونس: ۵۷ و نیز ن. ک: مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، ج ۱، ص ۶۴-۸۵. شهید مطهری درباره اهداف میانی و رابطه آن با هدف غایی تبیین مفیدی ارائه کرده است(ن. ک: مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، ص ۱۶۲)

۷۳. امام خمینی رحمه الله معتقد است زبان قرآن برای توده بشر قابل فهم است؛ اما قرآن زبان رمزی هم دارد که فقط برای اولیاء الله قابل فهم است؛ همچنین قرآن، دارای زبان طبقه‌ای است که هر کس به فراخور توانش از آن بهره می‌برد. مجموعه کلمات امام خمینی رحمه الله بر اعتقاد ایشان به نو بودن زبان قرآن، همه‌جانبه بودن آن در قوت‌های زبانی و معارفی، هدفمند بودن آن در مسیر سعادت، در عین بهره‌گیری آن از ابزارهای عادی یعنی کلمات و جملات شناخته‌شده در عرب، دلالت دارد(ن. ک: تفسیر قرآن مجید، ج ۱، ص ۱۵۱-۱۶۰ و ۲۰۳ و ۴۰۲ و ج ۴، ص ۳۷۰)

۷۴. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، آداب الصلاة، ص ۲۸۴ و ۲۸۶.

۷۵. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، تفسیر قرآن مجید، ج ۵، ص ۲۴۹؛ فتح اللهی، ابراهیم، متدولوژی علوم قرآنی، ص ۴۹۸-۵۰۰.

۷۶. ن. ک: سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن، ص ۴۵-۵۳ و ۱۰۰-۱۰۶ و ۱۱۱.

۷۷. ن. ک: اسعدی، محمد، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، ج ۱، ص ۳۳۱؛ بهشتی، سید محمد، روش برداشت از قرآن، ص ۲۷؛ مودب، سید رضا، روش‌های تفسیر قرآن، ص ۱۱۱.

۷۸. ن. ک: امام خمینی، سید روح الله، قرآن کتاب هدایت، ص ۱۵-۲۶ و ۲۹ و ۱۵۵؛ مطهری، مرتضی، بیست گفتار، گفتار ۱۱، ص ۱۷۲؛ مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن شناسی، ج ۲، ص ۳۰۳؛ بستانی، محمود، دراسات فی

علوم القرآن الکریم، ص ۲۹۸. شهید صدر در تبیین این ترکیب، هدف انسان‌سازی اسلام را پایه اصلی دستورات دنیوی و اخروی دین دانسته است. (ن. ک: آنچه برای تو خواستم، ص ۳۹).

منابع:

۱. قرآن کریم.
۲. ابن فارس، احمد، ترتیب مقایس اللغة، تحقیق: علی عسکری و حیدر مسجدی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، اول، ۱۳۸۷ش.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم، نشر ادب الحوزة، ۱۴۰۵ق.
۴. اسعدی و همکاران، محمد، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، اول، ۱۳۸۹ش.
۵. امام خمینی، سید روح الله، آداب الصلاة، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، ششم، ۲۰۰۳م.
۶. _____، تفسیر قرآن مجید، تحقیق و تنظیم: سید محمد علی ایازی، تهران، عروج، سوم، ۱۳۸۸ش.
۷. _____، قرآن کتاب هدایت، تنظیم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، تهران، هشتم، ۱۳۹۱ش.
۸. ایازی، سید محمد علی، جامعیت قرآن، رشت، کتاب مبین، سوم، ۱۳۸۰ش.
۹. باقلانی، محمد بن طیب، اعجاز القرآن، تحقیق: سید احمد صقر، قاهره، دارالمعارف، سوم.
۱۰. بستانی، محمود، دراسات فی علوم القرآن الکریم، قم، مدینه العلم، اول، ۱۳۸۶ش.
۱۱. بهشتی و دیگران، سید محمد (میزگرد)، آزادی هرج و مرج زورمداری، تنظیم: بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت الله دکتر بهشتی، تهران، بقعه، ۱۳۹۰ش.
۱۲. بهشتی، سید محمد، روش برداشت از قرآن، تنظیم: بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت الله دکتر بهشتی، تهران، بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت الله دکتر بهشتی، دوم، ۱۳۸۵ش.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله، انتظار بشر از دین، قم، اسراء، چهارم، ۱۳۸۶ش.

۱۴. _____ قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ترجمه: زینب کربلایی، قم، اسراء، اول، ۱۳۸۲ش.

۱۵. حکیم، سید محمد باقر، علوم القرآن، نجف، موسسه شهید المحراب، اول، ۱۴۲۶ق.

۱۶. خسروپناه، عبدالحسین، انتظارات بشر از دین، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، دوم، ۱۳۸۶ش.

۱۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، مصر، دفتر نشر الکتاب، دوم، ۱۴۰۴ق.

۷۵

۱۸. ربانی خواه، احمد، نقش زمان در فهم قرآن، سبزوار، امید مهر، اول، ۱۳۸۸ش.

۱۹. رفیعی محمدی، ناصر، سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، قم، جامعه المصطفی، اول، ۱۳۸۶ش.

۲۰. زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، مصر، داراحیاء الکتب العربیة، اول، ۱۳۷۶ق.

۲۱. ساجدی، ابوالفضل، زبان دین و قرآن، قم، موسسه امام خمینی رحمه الله، اول، ۱۳۸۳ش.

۲۲. سبحانی، جعفر، خدا و پیامبر اسلام، تنظیم: رضا استادی، قم، توحید، اول، ۱۳۵۹ش.

۲۳. سروش، عبدالکریم، قبض و بسط تئوریک شریعت، تهران، صراط، یازدهم، ۱۳۸۸.

۲۴. سعیدی روشن، محمد باقر، تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پنجم، ۱۳۹۱ش.

۲۵. _____ زبان قرآن و مسائل آن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، اول، ۱۳۹۱ش.

۲۶. شاکر، محمد کاظم، مبانی و روش‌های تفسیری، قم، جامعه المصطفی، اول، ۱۳۸۲ش.

۲۷. صدر، سید محمد باقر، المدرسه القرآنیة، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیة للشهید الصدر.

۲۸. _____ آنچه برای تو خواستم، ترجمه: سید نورالدین شریعتمدار، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۰ش.

۲۹. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، انتشارات اسلامی.

۳۰. _____ قرآن در اسلام، تحقیق: سید هادی خسروشاهی، قم، بوستان کتاب، ششم، ۱۳۹۱ش.

۳۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، اعلمی، اول، ۱۴۱۵ق.

۳۲. طیب حسینی، سید محمود، چندمعنایی در قرآن کریم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، دوم، ۱۳۸۹ش.

۳۳. فاضل لنکرانی، محمد، مدخل التفسیر، تحقیق: مرکز فقه ائمه اطهار علیهم السلام، قم، مرکز فقه ائمه اطهار علیهم السلام، اول، ۱۴۲۸ق.

۳۴. فتح اللهی، ابراهیم، متدولوژی علوم قرآنی، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، دوم، ۱۳۹۰ش.

۳۵. قائمی‌نیا، علیرضا، بیولوژی نص، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، اول، ۱۳۸۹ش.

۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، سوم، ۱۳۸۸ق.

حسنا

۳۷. مدرّس گیلانی، مرتضی، فرهنگ فارسی، تهران، عطائی، ۱۳۵۲ش.

۳۸. مصباح یزدی، محمد تقی، قرآن‌شناسی، تحقیق: محمود رجبی، قم، موسسه امام خمینی رحمه الله، سوم، ۱۳۸۹ش.

۳۹. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، قم، صدرا، دوم.

۴۰. _____، التعرف على القرآن، ترجمه: محمد جواد مهری، تهران، ندوة احياء الفكر الاسلامی، ۱۴۰۲ق.

۴۱. _____، انسان کامل، قم، انتشارات اسلامی.

۴۲. _____، بیست گفتار، تهران، کتابفروشی صدوق.

۴۳. _____، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، قم، انتشارات اسلامی.

۴۴. معرفت، محمد هادی، تلخیص التمهید، قم، انتشارات اسلامی، پنجم، ۱۴۲۶ق.

۴۵. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، ساحل، اول، ۱۳۸۳ش.

۴۶. مودب، سید رضا، روش‌های تفسیر قرآن، قم، دانشگاه قم، سوم، ۱۳۸۶ش.

۴۷. _____، مقالات قرآنی و حدیثی، قم، آیین احمد، اول، ۱۳۹۱ش.

۴۸. موسوی خوئی، سید ابوالقاسم، مرزهای اعجاز، ترجمه و تحقیق: جعفر سبحانی، تهران، کانون انتشارات محمدی، اول، ۱۳۴۹ش.

۴۹. یغما، احمد، بحران در تشکلهای سیاسی چپ، نشر اینترنتی، پایگاه نکته‌ها و نوشته‌ها.

۵۰. پایگاه اینترنتی سازمان مجاهدین خلق ایران.